

Kristian Wedel: I 161 dagar var Göteborg världens centrum

GP Historia

Hedvig Carlanders dagbok från 1923 avslöjar intriger, vrede och utbrändhet bakom kulisserna.

I 161 dagar låg världens centrum i Göteborg. Det började den 8 maj år 1923 och slutade den 15 oktober. Om Jubileumsutställningen sommaren 1923 har det skrivits spaltmil av journalister och forskare. Men kanske är det typiskt att en skönlitterär författare – Marie Hermanson – är den som nog har kommit stämningarna närmast i sin roman ”Den stora utställningen”. Hermanson fångar både dofterna och den högstämda och uppjagade stämningen. Det är trängsel och regn och konflikter mellan konstaplar och strejkbrytare och äggtoddy och kalla smörgåsar och champagne.

»Tänk att detta är Göteborg!« Med en lycklig suck stack Vendela sin arm under Ellens och de flöt in i människofloden på Avenyn. Framför dem reste sig det nyuppförda Konstmuseet, mäktigt och kontinentalt med sina höga, smala valvbågar. Det storstadsmässiga intrycket förtogs en smula av den gödselstank som vilade över området. I anslutning till utställningen pågick en jättelik boskapsuppvisning på Heden och hundratala kor, grisar, får och hästar spred sina lantliga dofter och ljud omkring sig. Invånarna i Lorensbergs fashionabla kvarter klagade över att de fick nattsömnen störd av råmanden och att odören hindrade dem från att öppna fönstren.

En av dem som kan antas ha fått nattsömnen störd var stadsfullmäktiges ordförande Axel Carlander på Lyckans Väg 4. Han var 53 år gammal denna göteborgska jubileumssommar, och hans villa på Lyckans Väg var ett fashionabelt nybygge. Kanske är det därför arkitekturen är så stram. Det är en byggnad som gör ett anrikt och liksom plikttroget intryck, precis som Axel Carlander. Det skulle inte märkas att den var byggd med nya pengar. Axel Carlander och hans hustru Hedvig hade denna sommar på sin lott – utöver några hundra andra programpunkter – att vara värdpar för tre prinsessor och en hertiginna. Ibland när jag vandrar på de stilla gatorna i Lorensbergs villastad drygt hundra år senare funderar jag på om Axel Carlander hade anlag för stress. På vissa foton anas en oro i hans blick, en lätt ängslan intill den trygga mustaschen. Han har min fulla sympati. Han var trots allt initiativtagare och därmed ansvarig för det största spektaklet i Göteborgs historia. Och det vore förstås bra om inte prinsessorna väcktes av gödseldoften.

Än i dag lämnar Jubileumsutställningen outplånliga spår i Göteborg: Götaplatsen, Slottsskogsvallen, Liseberg. Vi nutidsgöteborgare präglas fortfarande av de 161 dagarna. De förberedelser som tog fart i första världskrigets skugga tecknar ett porträtt av ett Göteborg som med nytt självförtroende antog rollen som storstad.

Göteborgs utveckling är skönjbar i planeringen. Det som inledningsvis tett sig som en bitvis näpen bygdeutställning med ölståncor och modeller av fullriggare fick efter hand alltmer drag av industriexportutställning. Göteborg symboliserades inte längre av fornstora dagar utan av framtiden. Götaverken och SKF var viktigare än skådespelare i historiska kostymer.

Jubileumsutställningens planering var inte konfliktfri. Delar av arbetarrörelsen protesterade. Om inte socialdemokraten Herman Lindholm hade föreslagit en nöjespark – det blivande Liseberg – är det nog osäkert om det någonsin hade blivit en utställning. För denna enorma utställning behövdes en perfekt värd. Det förslog inte med en representant för den gamla snusiga sjöfartsstaden eller den nya skäggiga metallarbetarstaden i socialdemokratens århundrade. Nej, som galjonsfigur behövde göteborgare någon som kunde förkroppsliga det gamla och det nya. Någon som bar pengar och elegans med lätthet. Någon som kunde konversera ledigt på de språk som stämningen krävde och som kunde bära upp en kostym och en välansad mustasch.

Kort sagt: Axel Carlander på Lyckans Väg. Han var son till textilindustrikungen Christopher Carlander. Axel Carlander var andra generationens entreprenör i det Carlanderska handelshus som under 1800-talet tillsammans med familjen Johansson-Mark förvandlades från handlare till textilindustrialister. Via Gamlestadens fabriker och SKF samlades makt och rikedom hos familjen Carlander. Ingenting av vikt inträffade i Göteborg på 1910-talet utan att Axel Carlander var inblandad. Ingen göteborgare har bättre än Axel Carlander förkroppsligat Göteborgs storhetstid.

År 1924 utgavs Jubileumsutställningens officiella dokumentation, sammanställd av bankdirektören Karl Westin. Det är en torr bok. På 406 sidor rymmer den exakt all information om sommaren 1923 som ingen har efterfrågat. Det är referat av luncher och skåltal och generalrepetitioner och eviga listor över kommittémedlemmar. Honoratiores kliver upp och ner ur talarstolar. Det utplaceras lagerkransar och uppläses

telegram. Kapitlen i Westins digra verk har rubriker som ”Te Deum i kyrkorna”, ”Göteborgs stads middag”, ”Internationella automobilutställningens öppnande”, ”Lantbruksmötets öppnande den 19 juni” och ”Skandinaviska museiförbundets möte den 8–10 juli”.

De kungliga hälsade hjärtligt på de närvarande, som till dem överlämnade blommor. Vid inträdet i vänthallen utbragte landshövdingen ett: Leve konungen!, som besvarades med fyrfaldiga hurrarop. De kungliga med konungen och kronprinsen i spetsen begåvo sig därefter ut på trappan vid stationens huvudentré, där de välkomnades av folkmassan, som helt fyllde det stora torget. Konungen med kronprinsen vid sin sida, båda iförda generalsuniform, gick därpå att mottaga honnörsbatteriet och efter ett: Gud bevara konungen!, stego de de kungliga med sin uppvaktning upp i de väntande bilerna, som därefter rullade bort genom den hurrande mängden, som i stora skaror kantade alla gator.

Under besöket i Göteborg bodde H.M Konungen hos landshövdingen och fru von Sydow, kronprinsen hos bankdirektören och fru George Dickson, prinsessan Ingeborg samt prinsessorna Märtha och Astrid och hertiginnan av Braunschweig-Lüneburg hos grosshandlaren och fru Axel Carlander och prins Eugen hos grosshandlaren Hjalmar Wijk.

Ingenstans i denna officiella skildring anas den atmosfär av popcorn, skjutbanor, halmhattar och skoskav som måste ha präglat dessa sommarkar 1923. Lyckligtvis finns fotografier, framför allt av de officiella utställningsfotografierna i Fotomonopolet Bruce & Co. De har visserligen försökt att fånga det solenna och högtidliga. Det finns åtskilliga foton av kungligheter i hattar och uniformer och kalasfigurer i historiska kostymer. Bara på några enstaka bilder syns de mörka fläckar på marken som antyder den bistra verkligheten – att det regnade sammanlagt 111 dagar. Men fotografierna hos Fotomonopolet Bruce & Co har också – kanske oavsiktligt – lyckats fånga jubileumssommarens själ. På fotografierna syns lekfullt målade paviljonger med stora valv, tioåringar som springer i trappor, flanörer med händerna på ryggen, rundkulliga hattar, glanspolerade motorer. Det är Exportutställningens väldiga välvda tak med vita balkar över Aseas gamla hakkorslogga. Det är en kvinna i vit pösig blus vid kassaapparaten i tobaksmonopolets lilla butik, där det finns två bekväma korgstolar för den som vill ta ett bloss inne i butiken. Nästan alla byggnader är futuristiska och karamellglada. Det är den märkliga blandningen av tråkighet och lek som är Jubileumsutställningens signum. Över Södra Vägen gick en linbana med äggformade gondoler. Arkitekturen är ett lekfullt mischmasch av Pompeji, minareter och kinesiska pagodtak. Det är smäckra träbänkar och flaggstänger med de flaggor som under den ortokromatiska filmens storhetstid såg finska ut eftersom blå kulörer inte fastnade på bild.

Och hela tiden anas dessa väldiga ytor. Det myllrar av folk, men det är ingen trängsel. Göteborgarna rör sig som framtidens människor, raka i ryggen med målmedvetna steg. Ibland syns ett hav av studentmössor. Ibland tycks Fotomonopolet Bruce & Co på ett för eftervärlden förbryllande sätt verkligen ha ansträngt sig för att undvika människor på bild. Ofattbar är fotografiernas livlösa gestaltning av huvudrestaurangen, en rotunda med ett enormt och ödsligt dansgolv omgivet av ett landskap av små bord med vita dukar. Stämningarna är alltså fångade, om än av misstag. Bara på några enstaka bilder syns de mörka fläckar på marken som antyder den bistra verkligheten – att det regnade sammanlagt 111 dagar. Det var den värsta sommaren i mannaminne. Men enbart med möda kan en nutida göteborgare orientera sig geografiskt i dessa reportagefotografier. För det ändamålet behövs kartor och flygbilder.

Det enorma utställningsområdet sträckte sig i praktiken från Götaplatsen till Liseberg. Huvudingången fanns nedanför Konstmuseet (på kartor kallad »Konstutställningen«). Om besökare tog till vänster ungefär vid nuvarande Stadsteatern kom de via en knixig sväng av valv och gårdar till den väldiga grusade gågata som höll samman »Historiska utställningen«. Det var paviljonger med beteckningar som »Kyrkan«, »Kriget«, »Hemmet«, »Historisk industri« och »Historiskt hantverk«.

Gågatan vidgades vid Näckrosdammen där huvudrestaurangen, »Barnens paradiset« och »Utlandssvenskarnas utställning« syntes till vänster för den flanör som vandrade söderut. På höjden söder om Näckrosdammen – där Humanistiska fakulteten i dag finns – stod den tempelrika Minneshallen, omgiven av utställningen för »Skeppsbyggnad«, »Sjöfart«, och »Fiske«.

De ofta avbildade minareter som i historiska översikter brukar få representera Jubileumsutställningen stod ungefär vid backens fot där vägen till nuvarande universitetsbiblioteket går. Den som från huvudentrén vandrade mellan minareterna hade Minneshallen rakt framför sig och Näckrosdammen snett till höger. Närmast Näckrosdammen fanns utställningen »Konstindustri«.

Redan detta borde vara tillräckligt för en jubileumssommar, men 1923 års besökare hade efter denna digra promenad fortfarande två tredjedelar kvar. Ungefär vid det nuvarande mässområdet vid Korsvägen låg den stora satsningen: Exportutställningen, med »Maskinhallen« och »Automobilutställning«.

Besökare kunde vandra genom det nyöppna de »Nöjesfältet« längs Mölndalsån. Där fanns både »Revyteater« och »Folkrestaurant«.

Med tiden skulle nöjesfältet få namnet Liseberg.

Och borta vid Heden fanns en stor bråkande och råmande jordbruksutställning med hästar, kor, grisar, får, gäss, kaniner, ankor och höns. Även i luften fanns det sevärdheter: I en flygtävling på sträckan Torslanda–Köpenhamn–Malmö–Torslanda segrade ett mustascherat flygaress vid namn Alan Cobham med en Havilland 50. De besökare som ville hålla stilen (och inte kunde bo hos Axel Carlander eller landshövding von Sydow) fick ta in på Jubileumshotellet. Enkelrum kostade tio kronor. Stort dubbelrum med badkar kostade 18 kronor. Först från ovan får man ett sammanhang i detta myller.

Och som ett stilla centrum på alla kartor, flygbilder och pastellglada teckningar anas den karaktäristiska Carlanderska villan på Lyckans Väg 4, med sitt trygga och stabila tegeltak.

Även Axel Carlander själv utgör ett slags centralpunkt.

Samtidigt är han svårgripbar för eftervärlden. Det är nästan omöjligt att hitta något roligt skvaller om honom. Notiserna om honom i de biografiska uppslagsverken är hövliga och oinspirerade. Han ser sympatisk ut på fotografier: blond mustasch, lätt markerad näsa. Han liknar inte samtidens rödbrusiga whiskydrickande exporthandlare. En formulering i Svenska män och kvinnor, utgiven några år efter Carlanders död ger ett slags bakvänd karaktäristik; när Axel Carlanders personlighet ska sammanfattas beskrivs det hur han *inte* var: ”En man med stora vyer utan benägenhet för det hasardartade och med ledaregenskaper utan härskarlater.”

Ja, kanske var Axel Carlander helt enkelt en trevlig person, en god bordskonversatör i lätt engelsk kostym. Och trevliga personer alstrar få anekdoter. Inte heller framgår det av tidningsreportagen vad som sades bakom de fönster som behövde stängas för att hålla gödsellukten ute.

Det var annars en fin samling kungligheter hemma hos Axel Carlander – en kollektion som för eftervärlden ter sig intressantare än den kanske gjorde sommaren 1923. Den första prinsessan var Ingeborg av Danmark, gift med Oscar II:s son prins Carl. Eftersom Ingeborg dessutom var dotter till Fredrik VII, som i sin tur varit gift med prinsessan Louise av Sverige, innebar detta att Ingeborg i en serie dynastiskt snitsiga förvecklingar därmed var barnbarn till sin svärfars bror. Ingeborg medförde till Axel Carlander sina två döttrar, den 22-åriga prinsessan Märtha och den 17-åriga Astrid. Märtha och Astrid hade sina dynastiska avancemang fram för sig: Märtha skulle så småningom bli norsk kronprinsessa och Astrid skulle bli belgisk drottning. Den fjärde prinsessan i Axel Carlanders villa sommaren 1923 – den 28-åriga prinsessan Olga av Hannover – var Astrid och Märthas kusin. Hon var dotter till prinsessan Thyra av Danmark och kronprins Ernst August av Hannover, som i egenskap av barnbarnsbarn till Storbritanniens kung George III också var hertig av Cumberland.

Han ser sympatisk ut på fotografier: blond mustasch, lätt markerad näsa

Prinsessan Olgas två systrar var gifta med en storhertig av Mecklenburg och en i övrigt okänd prins Maximilian av Baden. Olgas lillebror var gift med kejsar Wilhelm II:s dotter.

Ännu på 2020-talet förser rödmosiga representanter för huset Hannover veckopressen med roliga fylleriskandaler.

Det var sammanfattningsvis svårt att hitta något europeiskt kungahus som inte hade släktband till de fyra prinsessor som befann sig i den Carlanderska villan. Världen snurrade verkligen kring grosshandlare Axel Carlanders villa sommaren 1923.

Vad tänkte Axel Carlander denna sommar? Det går att få glimtar via hans hustru Hedvigs anteckningar. Hedvig Carlander var ett kraftverk i egen rätt. Under första världskriget arbetade hon – naturligtvis ideellt – i nästan alla viktiga insamlingskommittéer som fanns i Göteborgstrakten. Några av dem hade hon personligen stampat ur marken. Hedvig Carlander förde korta anteckningar om den stora sommaren 1923. Hon fångar de vardagliga plikterna hos en fullmäktigeordförandes hustru: luncher, transporter, konversation. Med lugn överblick avstyr hon hotande fadäser; vid ett tillfälle måste hon skynda hem och göra om bordsplaceringen för att hindra att en av prinsessorna får en dansk socialdemokrat som bordskavaljer. Hon skriver kortfattat men kärleksfullt om maken Axel. Mellan raderna anas hennes oro för att han ska vara utarbetad:

Axel tog emot och tog i hand och tackade så stilla och värdigt, och alla rynkorna vid ögonen syntes.

Det var den 7 maj, vid invigningen. Dagen därpå skriver hon stolt:

Axel i spetsen förstås.

Och tillägger:

Det var ej långt det Axel sade, men bra.

Ibland var det trångt i villan på Lyckans Väg:

Tjugo minuter över 6 kom vi hem och middagen var kl. 8. Jag tror att allt var bra, åtminstone sade gästerna det. 48 personer hava vi aldrig förut suttit i salen, men det gick bra. Prinsessan Ingeborg språkade med många och var vänlig, men så hes att rösten allt som oftast svek henne.

Senare under utställningssommaren skriver Hedvig:

Axel har mycket om sig fortfarande, men ser lite mindre trött ut. Karl Gustaf Karlssons brev till Axel gjorde mycket gott. "Det är din tro, som har burit fram utställningen etc." Vi blev mycket rörda. Axel behöver att det i ord visas lite tack också, och de som förut ej trott på utställningen gå nu omkring och njuta och är stolta att vara göteborgare.

Det är svårt att uttyda av Hedvig Carlanders anteckningar hur länge prinsessorna stannade. De dyker upp i dagboksanteckningarna emellanåt. Någon gång anas att Hedvig Carlander har följt någon kunglighet till järnvägsstationen. Det är inte helt lätt för eftervärlden att få klarhet i de kungliga rörelserna och övernattningarna i den Carlanderska villan. Men den 20 juni kom Gustaf V på besök och åt lunch:

20 juni var det att ordna fint i rummen med blommor. Lunchen, som vi hade, var för kungen, hovmarskalken friherre Rålamb, kabinettskammarherre friherren P.M. av Ugglas, majoren greve John Hamilton, von Sydows, Keillers, Broströms far och Erland von Hofsten. En värdinna vet väl knappt hur en bjudning är, men stämningen var god, och alla sade, att det varit trevligt. Genast kungen kom i dörren fick han se far [Christopher Carlander, den gamle grosshandlaren], och sade så vänligt »Se din far, det var roligt«. Samtalet var livligt både vid lunchen och efteråt. Sedan foro alla till Kviberg på Kapplöpningarna. Vi hade fått fel biljetter, men det var det ingen som visste, utan vi kommo in på Axels ärliga utseende.

Efter en annan lunch, i samband med Einsteins Nobelföreläsning på Liseberg den 11 juli, skrev Hedvig:

Jag satt mellan prof. Arrhenius och prof. Einstein. Axels tal var utmärkt.

Blott en enda gång anas en spricka i Hedvig Carlander tålamod. Inte ens hon orkar hålla humöret uppe under hela avslutningsmiddagen den 15 oktober 1923:

Fyrverkeriet var utmärkt vackert, men middagen under all kritik, med jazzmusik och jazzfanfararer.

En solig eftermiddag besökte jag Axel Carlanders villa. Jag blev insläppt genom entrén på Lyckans Väg och vandrade genom en vacker lägenhet med blyinfattade fönster, sedan stod vi i trädgården och tittade på Carlanders grind med monogrammet AC. En magnolia hägnade en liten stenlagd gård. I dag är det bostadsrätter i villan. Jag pratade med en styrelseres presentant. Han var stolt över lindarna, men påpekade att Carlanders flaggstång måste bytas ut. Han visste inte i vilka rum de fyra prinsessorna hade bott, men han kunde peka ut balkongen där Gustaf V stod och rökte sina eviga cigaretter.

Vi stod där under magnolian och tittade på balkongen.

Det var en blekt solig vårvinterdag.

I trapphuset hängde porträtt av Clark Gable, Humphrey Bogart och Axel Carlander.